

**TURKISTON O‘LKASIDA VAQF MULKLARINING HOLATI
(F.K.GIRSNING TAFTISH XULOSALARI ASOSIDA)**

DOI: 10.5281/zenodo.11147877

B.G‘. Rasulov

rasulovbaxtiyor219@gmail.com

O‘zbekiston-Finlandiya Pedagogika instituti Boshlang‘ich ta’lim va gumanitar fanlar fakulteti Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrası assistenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Turkiston general-gubernatorligi davrida vaqf munosabatlari sohasida olib borilgan islohatlar haqida ma’lumot berilgan.

Kalit so‘zlar: Turkiston, Vaqf, Vaqfnoma, 1867-yil, 1886-yil, F.K.Girs, Aleksandr, Xayriya, 1882-yil, Saidlar, Xo‘jalar, Qirm.

АННОТАЦИЯ: В данной статье представлена информация о реформах, проведенных в сфере вакфных отношений в период правления Туркестанского генерал-губернатора.

Ключевые слова: Туркестан, Вакф, Вакфнама, 1867, 1886 гг., Ф. К. Гирс, Александр, Милосердие, 1882 г., Саиды, Ходжас, Крым.

Annotation: This article provides information on the recommendations made regarding waqf relations during the Turkistan General-Governorate period.

Keywords: Turkistan, Waqf, Waqfnama, 1867, 1886, F.K. Girs, Alexander, Charity, 1882, Benefactors, Donors, Muslims.

Turkiston o‘lkasida, mulkchilikning keng tarqalgan shakllaridan biri vaqfdir. U hukumdorlar yoki biron bir mulkdor tomonidan ma’lum bir ijtimoiy-iqtisodiy maqsadlar bo‘yicha madrasa, masjid, diniy xayriya mahkamalariga xayr-ehson tariqasida beriladi. Vaqf – Arab xalifaligi endi vujudga kelayotgan davridayoq yuzaga kelgan va keyinchalik barcha musulmon mamlakatlarida keng ko‘lamda tarqalgan. U, ayniqsa, o‘rta asrlarning oxirida juda chuqur ildiz otdi. Vaqfning qirqqa yaqin turi bo‘lib, ularning yigirmadan ortig‘i diniy maqsadlarda foydalanilgan [1. – 6]. Vaqfdan tushadigan daromad asosan madrasa va maktablarning tamirlanishi, masjidlar qurishi

va ularga kerakli jihozlar olinishi uchun sarflangan. Shuningdek, maktab va madrasalarda faoliyat olib boradigan mudarislarga va mutasaddi kishilarga oylik maosh vaqflardan kelgan daromadlar hisobidan qoplangan, bundan tashqari madrasa va maktablar uchun o'quv jihozlari, gilamlar bu yerda istiqomat qiladigan mullalarning yashashi uchun ham, beva-bechoralar yetim-yesirlarga ham xayr-ehson mana shu vaqf yerlaridan keladigan daromadlar hisobidan qoplangan. Vaqfga mulkdorlar tomonidan faqatgina yerlar berilmasdan bog'lar va shu kabi daromad keltiradigan narsalar ham vaqf qilingan.

Vaqf xonliklar davrida qozilar tomonidan yozma ravishda tuzilgan. Biror narsasini vaqf qilmoqchi bo'lgan shaxs guvohlar bilan qozi oldiga borib o'z maqsadini aytgan. Vaqf hujjatini tuzish uchun esa quyidagilar kerak bo'lar edi: kelishayotgan shaxslar va bu hujjatni tuzayotgan vaqtda ikki guvohning bo'lishi lozim va agarda guvohlardan biri vafot etgan taqdirda ham guvohning hayotligi davrida hujjat imzolangan bo'lsa, bu hujjat, kelishuv qonuniy deb hisoblanar edi. Bundan tashqari vaqf qilingan mulklar ro'yxti, nima maqsadda vaqf qilayotgani, unga egalik qiluvchining ism sharifi, vaqfdan tushadigan daromadlar nima qilinishi, ko'chmas mulk bo'lsa uning joylashgan o'rni chegaralari aniq qilib ko'rsatilgan bo'lishi lozim edi. Vaqfnomalar o'raladigan qog'oz yoki kitob shaklida yozilgan [4. – 11].

Turkiston general-gubernatorligi davrida ham vaqf mulklari saqlab qolingan bo'lsa-da, ammo avvalgi holatini yo'qotgan edi. Chor podsholigining vakillari hisoblangan general-gubernatorlar vaqf mulklaridan keladigan daromadlarni davlatga soliq sifatida undirishgan. Turkistonning birinchi general-gubernatori Fon Kaufman o'zining hisobotlarida bu yerda mavjud bo'lgan vaqf mulklari haqida ma'lumot berib, vaqf qonunlariga ko'ra bunday yerlar qozilar tomonidan rasmiylashtirilganligini, musulmon ruhoniylarining ko'plab mulklari sof vaqf holatida bo'lib ular davlatga hech qanday soliq bermasliklarini ta'kidlab o'tadi [5. – 325]. 1886-yilgi joriy etilgan boshqaruvi to'g'risidagi nizomda Turkistondagi an'anaviy vaqf yer-mulk munosabatlariga ham o'rin ajratilgan. Jumladan, unda aytilishicha davlat tomonidan tan olingan vaqf mulklari qishloq jamoalari ixtiyorida bo'ladi. Buning huquqiy asoslari

odat, shariat qoidalariga suyanan. Bundan tashqari davlat (ya'ni Turkiston mustamlaka tizimi) tomonidan tan olingan vaqf mulki meros huquqidan foydalansa, u holda shu huquqqa ega shajara tugagunga qadar vaqf maqomi saqlangan [3. – 320]. Bu qoida amalda mutlaqo boshqacha amal qilgan. Ko'pgina hujjatlarda ko'rsatishicha, vaqf mulkchiligini tubdan tugatish, bunday yerlarni davlat tasarrufiga o'tkazish mustamlakachilarning asosiy maqsadi bo'lgan. Chunki an'ana bo'yicha vaqf mulki o'zining dahlsizligi bilan alohida mavqega ega bo'lib kelgan. Shunday bo'lsada mustamlakachilar tomonidan vaqf mulklari tashkil qilish masalasiga ham qat'iy cheklovchi shartlar qo'yilgan. Masalan, "alohida e'tiborga loyiq zarurat bo'lgan taqdirdagina general-gubernator ruxsati bilan vaqf mulki tashkil qilish mumkin", – deb ko'rsatilgan. Lekin alohida e'tiborga loyiq zaruratning biror aniq me'yori, ta'rifi berilmagan. Demak, bundan xulosa qilishimiz mumkinki, vaqf mulki tashkil qilishga mustamlaka amaldorlari zimdan qarshi bo'lishganini anglatadi. Mavjud vaqf yerlarini boshqarish, ulardan foydalanishni tartibga solish, daromadlardan to'g'ri istifoda etish, vaqf mulkini taftish qilish kabi vazifalar viloyat hokimlari zimmasiga yuklangan [3. – 321].

Turkiston boshqaruv tizimini taftish qilgan imperatorning maxfiy maslahatchisi F.K.Girs bu yerdagi vaqf mulklari haqida ko'plab ma'lumotlar berib o'tadi, xususan, uning taftish xulosalarida O'rta Osiyoda vaqflar, mulkchilikning juda keng tarqalgan shakllaridan biri bo'lib, barcha viloyatda yer-soliq islohotlari amalga oshirilayotgan bir paytda, vaqf masalasi hal etilishi zarur bo'lgan, doimiy ravishda o'z yechimini topmay, shikoyatlar, da'volar va sud jarayonlariga sabab bo'lib kelganligi yoziladi.

Shuningdek, vaqf yerlarining tuzilishi to'g'risidagi qaydlarida bu yerda, asosan, ikki xil vaqf yerlari keng tarqalganligini keltirib, xayriya muassasalari, masjid, madrasalarga beriladigan vaqflar va Mulkdorlar tomonidan vasiyat qilingan (Vaqf avlod shaklida) vaqflar haqida ma'lumot berib o'tadi [2. – 349].

Xayriya vaqflari asosan amirlar va xonlar tomonidan, kamdan-kam hollarda katta yer egalari tomonidan tashkil etilgan;

Vaqf avlod esa mulkdorlar tomonidan o‘z yerlarini avlodlariga vasiyat qilib qoldiradi.

Birinchi toifaga quyidagilar kiradi: a) davlat tomonidan tashkil etilgan xayriya vaqflari, b) xususiy shaxslarning xayriya vaqflari.

O‘rta Osiyo musulmon hukmdorlari: amirlar, xonlar va beklar deyarli har doim o‘z hukmronligini vaqflar tashkil etish va turli yerlarni ko‘plab xayriya muassasalari, jumladan, madrasalar (oliy maktablar), masjidlar, qabristonlar va boshqa muassasalarni saqlash uchun mulkka aylantirish orqali belgilab kelganlar. Avliyolar (shayxlar, Xojalar va Sayidlar) maqbaralarini (Mozorlar), saqlash uchun xonlar yerlar ajratishgan va o‘zlarining muhrlari bilan tasdiqlashgan. Keyingi hukmdorlar davrida ham bu vaqflar saqlab qolingan.

Girsning bergan ma’lumotida barcha xayriya vaqflari uchun hujjatlar, odatda, shariat asosida, muftiylar tomonidan muhrlanib, xon va amirlarning muhrlari bilan ham tasdiqlanganligi qayd etilgan. Maxfiy maslahatchi Girsni yozishicha: “Hujjatlarda (vaqfnoma) har doim quyidagilar belgilab qo‘yilgan: qaysi xon yoki amir davrida va kimning buyrug‘i bilan hujjat chiqarilganligi, vaqfga berilgan yerlarning chegaralari qat’iy belgilangan, foydalanish turi va usuli aniq ko‘rsatilgan. Bu toifadagi vaqflar uchun asosiy hujjatlardan tashqari har bir yangi xon o‘z saltanatining boshida o‘zidan oldingilar tomonidan berilgan huquqlarni tasdiqlovchi muhrlar tushirilgan yorliqlar chiqarar edi. Vaqf hujjatlarida unga ajratilgan mulklar abadiy berilsin, degan band bo‘lmasa ham vaqfga doimiy egalik huquqlari mulklari tashkil etilganidan to yaqingacha barcha xonlarning ketma-ket silsilasi tomonidan tan olingan edi. 1867-yilda Turkiston viloyatini boshqarish to‘g‘risidagi Nizom loyihasi bo‘yicha vaqf hujjatlarini ko‘rib chiqish va ular asosida vaqf muassasalarining yerga bo‘lgan huquqlarini belgilash viloyat kengashlariga yuklangan” [2. – 350].

F.K.Girs o‘zining xulosalarida Rossiya hukumati mulk erlariga qanday munosabatda bo‘layotgan bo‘lsa vaqf yerlariga ham shunday munosabatda bo‘lmasligini, chunki bu mulklar nafaqat dini balki xayriya maqsadlarini ham ko‘zlaganligini keltirib o‘tadi. Shu sababdan vaqf masalasi, shubhasiz, mintaqadagi

siyosiy va diniy ahamiyati tufayli hukumatdan alohida e'tibor talab qiladi, deb ta'kidlaydi.

F.K.Girs vaqf mulklari mohiyatan bir nechta maqsadlarga xizmat qilishini ta'kidlab misollar keltirib o'tadi: masjidlarni qo'llab-quvvatlaydi, ya'ni diniy ibodatlar uchun moddiy resurslarni ta'minlaydi, madrasalar, ya'ni xalq ta'limining mavjudligini ta'minlaydi, jamoat xayriya manbai bo'lib xizmat qiladi. Shu sababdan diniy aqidaparastlik alomatlari bo'lishiga qaramasdan hukumat vaqf mulklari borasida ehtiyotkorlik bilan yondashishni aytib o'tadi.

Shuningdek, Rossiya hukumati uchun xayriya maqsadlarida berilgan vaqflar alohida ahamiyatga egaligini aytib, Turkistonning arxiepiskopi Aleksandr bilan suhbatida, Aleksandrning xayriya vaqflarini yo'q qilish va ularning huquqlarini cheklash, e'tiqod, rahm-shafqat va xayriya masalalariga bag'ishlangan muassasalarni tugatish fikrining o'zi pravoslav ta'limotlari ruhiga zid ekanligini aytganini yozadi va "Agar biz g'olib bo'lsak, o'z qo'llarimiz bilan ular uchun eng yaxshisini yo'q qilsak, mintaqaning tub aholisi biz haqimizda nima deyishadi," deb qo'shib qo'ydi muhtaram Aleksandr deya ta'kidlaydi Girs [2. – 351].

Shu sababdan yuqoridagilarni inobatga olib, taftish hay'ati vaqf mulklarini ko'rib chiqishda xayriya vaqflarini davlat boji va zemstvo yig'imlaridan ozod qilish lozimligini bildiradi.

Rossiyaning musulmonlar yashaydigan barcha hududlarida vaqflar masalasi qayta-qayta muhokama qilingan va audit fikriga ko'ra, bu masala Qrimda juda qoniqarli hal qilingan (1203 yildagi 1-ilova, XI jild, Xorijiy konfessiyalarning ma'naviy ishlari konstitutsiyasi). Unga ko'ra Qrimdagi vaqf mulklari eski holatda qoldirilib, faqatgina uning bosh nazorati, mustamlaka ma'muriyatga o'tkazilgan.

Taftish xodimlari viloyat bo'ylab sayohatlar chog'ida vaqf daromadlaridan noto'g'ri foydalanayotgan mutavalilar ustidan, mahalliy hokimliklar tomonidan doimiy ravishda kelib tushayotgan murojaatlarga ham e'tibor qaratgan. Murojaatlarda hatto vaqf daromadlarini hukumat nazoratiga o'tkazish talab qilingan yozma bayonotlar ham bor edi.

Yuqoridagilarni inobatga olgan holda, taftishdan soʻng vaqflar boshqaruvi uchun Yangi Margʻilon, Samarqand va Toshkentda bosh gubernator tomonidan tayinlangan davlat amaldori va ular tomonidan saylangan 4 nafar mahalliy aholidan iborat boʻlgan, maxsus vaqf muassasalarini tashkil etish zarurligini taklif qilindi.

Hujjatlari boʻlmagan vaqf muassasalari, bunday vaqflar mavjudligining toʻgʻri asoslari batafsil tahlil qilingandan keyingina bosh gubernator tomonidan tasdiqlanishi kerak.

Audit vaqf masalasini hal qilishning bu usuli bilan hukumat qonuniy va adolatli asosda qolgan holda, davlat idoralarini toʻldirib borayotgan notoʻgʻri daʼvolar va soxta vaqf hujjatlaridan darhol xalos boʻladi, deb oʻylaydi.

Oʻz-oʻzidan ayonki, vaqf boʻlimlari vaqf hujjatlarini baholash asoslari boʻyicha batafsil koʻrsatmalar bilan general-gubernatorning maxsus koʻrsatmalari bilan taʼminlanishi kerak [2. – 353]

Ayni paytda Girs rus hukumati amir va xonlari singari vaqf mahkamalariga avvalgidek munosabatda boʻla olmasligini bildirgan va buni sababi sifatida vaqf daromadlarini kattaligini hamda bular koʻplab muassasalarni taʼminlab turishini ochiqdan-ochiq eʼtirof etgan. Chunki, xayr-ehson tariqasida joriy etilgan vaqf mahkamalarining ayrim jihatlari mustamlakachilar uchun ham ahamiyatli edi. Shuning uchun Turkiston oʻlkasini “taftish” qilgan Girs vaqf mulklari masalasida quyidagi xulosalarga kelgan: “Xayr-ehson tariqasida joriy etilgan vaqflar davlat soliqlaridan va “Zemstvo” majburiyatlaridan ozod etilsin. Aholi yashaydigan vaqf yerlari oʻsha yerlarda yashovchi aholiga vaqf mahkamasigasoliqtoʻlash sharti bilan berilsin. Aholi yashamaydigan vaqf yerlari esa vaqf mahkamalari ixtiyorida qoldirilsin. Oʻz avlodi foydasiga vaqf qilingan mulklar shu avlodning xususiy mulki deb eʼlon qilinsin va har qanday imtiyozlardan mahrum etilib ularni davlat foydasiga soliq toʻlashi joriy etilsin”.

Girsning fikrlariga yaxshiroq eʼtibor beradigan boʻlsak, uning vaqf mulklari haqida mukammal maʼlumotga ega ekanligini bilib olish qiyin emas. Lekin u ham vaqf mahkamalarining mahalliy xalqqa taʼsirini cheklash hamda oxir oqibatda yoʻqotish uchun yoʻl-yoʻriqlarni koʻrsatgan edi [1. – 26].

Adabiyotlar

1. Boltaboyev S. Turkistondagi vaqf mulklari tarixi. O‘quv-uslubiy qo‘llanma “Namangan” nashriyot 2005.
2. Гирс Ф. К. Отчет ревизирующего по высочайшему повелению Туркестанский край тайного советника Ф. Гирса. / Ф.К. Гирс. – СПб.: Б.м., 1883.
3. Nazarov B.S., Yaqubova D.T. O‘zbekistonda yer-suv munosabatlari tarixi (Qadimgi davrdan hozirgi kunga qadar) “Bekshox print servis” nashriyoti Termiz – 2023.
4. G‘offorov Sh.S. O‘zbekistonda vaqf mulklari: tarix va hozirgi zamon (Samarqand misolida)// "Science and Education" Scientific Journal / www.openscience.uz November 2023 / Volume 4 Issue 11
5. Проект всеподданнейшего отчета генерал-адъютанта фон Кауфмана I по гражданскому управлению и устройству в областях Туркестанского генерал-губернаторства 7 ноября 1867- 27 марта 1881г. СПб., 1885.ст.325